

СЕРІЯ ЛІТЕРАТУРА
І МИСТЕЦТВО, №3
6

О. К. БАБИШКІН
Г. І. НАЗАРЕНКО

ВИСТОЯТИ І ПЕРЕМОГТИ

ТОВАРИСТВО
•ЗНАННЯ•
УРСР

О. К. БАБИШКІН,
доктор філологічних наук
Г. І. НАЗАРЕНКО

ВИСТОЯТИ І ПЕРЕМОГТИ

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО ВИПРОБУВАННЯ
У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ БИКОВА

83.3P7
Б12

Анализується творчість відомого білоруського письменника, лауреата Державної премії СРСР Василя Бикова, який у творах про Велику Вітчизняну війну порушує важливі моральні проблеми. Творча еволюція письменника простежується у тісному зв'язку з розвитком білоруської радянської воєнної прози, з сучасним літературним процесом.

Розрахована на лекторів, пропагандистів та широке коло читачів.

Науковий редактор: доктор історичних наук Г. І. Вартанов.
Рецензенти: кандидати філологічних наук М. С. Логвиненко,
В. І. Положий

Тематичний цикл

«40-РІЧЧЮ ПЕРЕМОГИ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ»

Бабишкін О. К., Назаренко Г. І.

Б12 Вистояти і перемогти! Проблема морального випробування у творчості Василя Бикова.— К.: т-во «Знання» УРСР, 1985.— 32 с.— (Серія VI «Література і мистецтво»; № 3).

Аналізується творчість відомого білоруського письменника, лауреата Державної премії СРСР Василя Бикова, який у творах про Велику Вітчизняну війну порушує важливі моральні проблеми. Творча еволюція письменника простежується у тісному зв'язку з розвитком білоруської радянської воєнної прози, з сучасним літературним процесом.

Розрахована на лекторів, пропагандистів та широке коло читачів.

Б $\frac{4702120200-032}{M281(04)-85}$ 72—85

83.3P7

Товариство «Знання»
Української РСР, 1985

У Мінську, у заново відбудованій після війни столиці Білорусії, до розташованої неподалік від центру площі Ювілейної примикає незвичайної монументальної краси вулиця Танкова. Червоного кольору висотні будинки, створені за останнім словом архітектури, тягнуться вздовж траси, завжди заповненої автомобільною метушнею. В одному з цих будинків живе Герой Соціалістичної Праці, білоруський письменник Василь Биков, воєнні повісті якого читають уже на трьох континентах, а кількість перекладачів його книг у багато разів перевищує кількість самих творів. Кореспонденту «Комсомольской правды», що приїхав до Василя Бикова, щоб написати ювілейну статтю у зв'язку з 60-річчям прозаїка, його будинок видався схожим на Брестську фортецю. Між тим, у Василя Бикова — ні, не в нинішнього народного письменника Білорусії, а у бійця 2-го Українського фронту, у лейтенанта 40-х років — є й інше місце постійної прописки. Братська могила, де на камені, у списку загиблих, значиться і Василь Биков, знаходиться в селі Велика Северинка Кіровоградської області.

Колись, у вогненному 44-му, він, тяжко поранений, виповз з хати, яку через кілька хвилин знесли німецькі танки. Його вважали загиблим. Прізвище Бикова було викарбуване на обеліску. Батькам Василя надіслали похоронку. Довідка з архіву про те, що командир взводу 399-го стрілецького полку Василь Володимирович Биков загинув смертю хоробрих 10 січня 1944 року і похований на центральних могилах села Велика Северинка, нині зберігається в Центральному музеї Радянської Армії в Москві.

«Те, що доля врятувала нам Василя Бикова, — чудо. Адже письменник сказав про себе: «Я представник вбитого покоління. З кожної сотні моїх однолітків, що пішли на фронт, живими залишилися троє...»^{1*}. Таке ж чудо трапляється іноді з його героями, але частіше імена на обеліску говорять справді про загиблих, а часом і імен не лишається, навіть обелісків... Суворий світ биковських оптимістичних трагедій із украй загостреним почуттям правди-

* Бібліографічні посилання подано в кінці брошури.

вості не приймає чудес. Цей світ покликаний розкрити висоти людського духу, всеперемагаючу силу людяності, добра, і тому на долю героїв Василя Бикова випадають найтяжчі випробування. Багатьох з них порівнюють з реальними людьми, відомими всьому світові: наприклад, сільського вчителя Алеся Мороза («Обеліск») — з польським педагогом Янушом Қорчаком або з югославським вчителем з Крагуеваца Міласом Павловичем, які здійснили аналогічний подвиг, а Івана Терешка («Альпійська балада») — з відомими радянськими героями італійського і французького Руху Опору Федором Полетаєвим (Поетаном) і Василем Пориком (лейтенантом Василем). Високо оцінив вчинки цих скромних, безіменних трудівників війни Юрій Бондарев, який немовби провів їх крізь багатовікову історію подвигів людського духу — від Коперника до Гагаріна. «Мені дуже дорога любов цього чудового письменника, — писав він про Бикова, — до великого рядового війни, до солдата, до партизана, до нехитрої простоти военного буття, і до зоряного злету його героїв, які неначе піднімаються над собою перед смертю, які неначе спалюють себе на вогнищах віри в ім'я справедливості і життя на землі»².

Василію Бикову вдається в малому відкрити велике, вічне. Його солдат, партизан, білоруська селянка-мати звершують подвиг, захищаючи не тільки свій двір, своє село, а й свою країну, землю. Здається, доля планети, людства залежить саме від цього подвигу. У прозі письменника, який присвятив себе осмисленню та відображенню теми морального випробування людини в умовах военного лихоліття, привертають відверто-максималістське бачення життя, філософська насиченість роздумів, глибокий психологічний аналіз. Яка ж вона, людина, що опинилася вічною з війною, на що здатна, де береться її сила? Чи є межа її мужності, стійкості? Які можливості людського духу виявляються, коли людина потрапляє у лещата найжорстокіших обставин життя? Ці питання поставив собі за мету хуждожньо дослідити письменник іще чверть століття тому.

Одне з перших оповідань Василя Бикова — «Смерть людини» (1951 р.). Ми не знаємо ні імені героя, чий подвиг за кілька годин до смерті описує автор, ні прізвища, ні біографії. Його письменник називає просто «людина». Ця людина бореться до останнього подиху і навіть померла залишається небезпечною для ворога. Невипадково критики прийшли до висновку, що з цього оповідання письменника-початківця «виросли» майже всі його герої, а сюжет через кілька років автор розширив, поглибив і заново переосмис-

лив у повісті «Дожити до світанку», відзначеній Державною премією СРСР.

Мужнє життя і подвиг воїна, його трагічна загибель — в центрі уваги письменника. Він вважає, що не можна уникати теми людської смерті, коли пишеш про найжахливішу з воєн. З чим людина підходить до своєї останньої межі — Биков досліджує це питання, зіставляючи різні характери, соціальні типи. Він розглядає їх пильно, з любов'ю (чи з ненавистю, коли пише про зрадників, боягузів) в останні години життя, бо ці години, за переконанням автора, можуть розповісти про людину все. Письменник вірить у Людину, любить Людину, але й багато вимагає від неї. І коли ворог вбиває чи то партизана Сотникова з однойменної повісті, чи то стареньку колгоспницю Степаниду («Знак біди»), то робить це від безсилля зламати їх, підкорити собі і своїй філософії життя, тому ця загибель стає моральною перемогою героїв, виростає до висот подвигу. Їхня незламність, непокірність, віра в перемогу допомагають вистояти у жорстокій, нерівній боротьбі. Гімн цій стійкості звучить у кожному воєнному творі Василя Бикова.

* * *

Радянська проза про Велику Вітчизняну війну пройшла кілька етапів свого розвитку. Вони досить детально досліджені в багатьох літературознавчих працях. Окреслити й охарактеризувати ці етапи не раз робив спробу і Василь Биков з тим, щоб осмислити і свій літературний доробок. Більшість його публіцистичних праць (публіцистика, як і драматургія, становить значну частину творчості письменника) присвячена тим чи іншим аспектам цієї теми. Найбільш докладно про шлях розвитку нашої воєнної прози йдеться у статтях «Живі — пам'яті загиблих» (1962 р.), «Правда війни» (1975 р.) і «Пам'ятати!» (1984 р.). Тут письменник виступає як пристрасний критик, талановитий публіцист-літературознавець.

Література безпосередньо воєнного періоду, 1941—1945 рр., — перший етап на цьому шляху. Радянські письменники — Олексій Толстой і Олександр Фадєєв, Михайло Шолохов і Леонід Леонов, Костянтин Симонов і Вадим Кожевников, Андрій Платонов та Ілля Еренбург, Олександр Довженко і Юрій Яновський, Олександр Корнійчук і Павло Тичина, Якуб Колас і Георгій Леонідзе, — з перших днів Великої Вітчизняної війни перетворили своє слово на грізну зброю. Їхні твори — романи, повісті, нариси, оповідання, памфлети, несуть великий патріотичний заряд.

«Це були безцінні документи часу, створені по гарячих слідах боїв їхніми безпосередніми, хоча й не безсторонніми свідками»³, — писав про них Василь Биков.

Однак не цьому етапу Биков-критик відводить у своєму аналізі значне місце, він його тільки констатує. У ті страшні роки юний Василь-Биков, мабуть, і не думав, що може в майбутньому стати письменником.

Через чотири роки після війни з'являється на сторінках обласної газети перші два воєнні оповідання нікому поки що не відомого гродненського журналіста. У 50-ті роки поступово Василь Биков, обтяжений досвідом війни, почне відшукувати себе в літературі. Саме в післявоєнне десятиріччя він визріває як письменник, знаходить свого героя. Його зображення війни відрізняється від того, що існувало раніше. Ось чому він всебічно, ґрунтовно досліджує літературу повоєнного десятиріччя, присвячену грізним рокам. І тут Биков виступає як пристрасний літературний критик.

Так, у статті «Живі — пам'яті загиблих», назвавши кращі твори тих років, справжні «шедеври про війну» (книги К. Симонова, Е. Казакевича, Віри Панової, О. Бека, Г. Березка та багатьох інших), Биков починає серйозну розмову про типові недоліки інших творів тієї пори про війну — відступ від життєвої правди, відсутність справжньої глибини та об'ємності життя, наявність психологічної спрощеності.

Маючи на увазі післявоєнне десятиріччя, Биков сьогодні визнає: «Багато з того, що у 40-і—50-і роки друкувалось, було нелегким для читання, неприйнятним для безпосередніх учасників війни. І я, можливо, взявся за перо за велінням скоріше полемічного почуття, оскільки майже не знаходив таких книг, на які б відгукувалась моя душа фронтовика»⁴.

У Василя Бикова, свідка та учасника жорстоких битв, все бунтувало при зустрічі з «благополучно-героїчними штампами», створеними «за методом кабінетного вигадання». Він іронізує над однозначністю, ілюстративністю, «нежиттєвістю» «традиційно» скроєних тоді воєнних сюжетів з їх напівфальшивим пафосом, шапкозакидацькою хвальбою, спрощеним вимислом. «Як часто можна зустріти ситуації, — пише Биков у статті, — коли герої приходять в себе саме в момент наближення танка (не пізніше!), влучно наводять (а як же інакше!) і одразу, із завидною відважністю пробивають броню; коли льотчики підбитого літака з неймовірним спокоєм відкидають парашути і ске-

ровують палаючі машини на скупчення (обов'язково скупчення!) техніки ворога; комісари для підняття духу бійців з'являються на флангах у найбільш критичні моменти, і ні на хвилину пізніше, а жінка-партизанка, що орудує автоматом не гірше, ніж рогачем, бере в полон чотирьох есесівців... Як мало тут художності і справжнього з тієї великої боротьби народу, котру він вів чотири роки,— як мало тут правди!» «Такі собі бійці-молодці, яким все за іграшку», які «дурного» німця навколо пальця обводять, зарисовки веселої, награної хоробрості, «подолання» незчисленних орд ворога, яке дається легко,— все це, — стверджує автор, — спотворює «саме уявлення про подвиг як момент надзвичайної душевної цілеспрямованості, мобілізованості найкращих сил людини...» Так не можна писати про війну, палко наголошує письменник, адже «іноді такий картонний молодець заслоняв справжнього героя війни...»⁵.

З плином часу, ні на йоту не відступаючи від своєї концепції філософського сприйняття подвигу людини на війні, полемізуючи із спрощеним, неправдоподібним змалюванням війни (це й підштовхнуло його до самостійної творчості), Василь Биков все ж не міг не визнати, що поява подібних творів у чомусь відповідала настроям тих перших повоєнних років. Коли війна була нарешті закінчена, так хотілося позбутися спогадів про її страхіття і, насолоджуючись відвойованим величезною ціною мирним життям, згадувати лише про перемоги, молодецьку вдачу і славі, урочисті сторінки ратних буднів. Тоді писали іншими фарбами — світлими, урочистими, радісний дух Великої Перемоги пронизував кожну твір.

Однак з часом настрої поступово змінювались, у творах талановитих митців навіть тих років починають звучати й інші мстиви, які зумовили невдовзі (наприкінці 50-х років) появу так званої «нової хвилі» у розвитку радянської прози про Велику Вітчизняну війну. Не всі критики її прийняли, дехто зустрів «в багнети», а між тим коріння цієї літератури сягає кращих книг післявоєнного десятиріччя. «В літературі про війну,— писав Василь Биков,— зазвучали поряд з іншими і вельми драматичні ноти, розкрилася справжня цінність людського життя і вся повнота страждань, що випали на долю народну. Виявилось, що твір про війну може мати і трагічну розв'язку, і що задовго до перемоги можуть загинути всі персонажі повісті, і що на фронті поряд з мужністю і самовідданістю уживається шкурництво, кар'єризм і навіть зрада...»⁶. Література про Велику Вітчизняну війну розвивалася шляхом посилення

психологізму й вірогідності, і це, без сумніву, вносить у палітру митця і темні фарби. Відбувається «стиснення» масштабу подій заради філософської насиченості діяння, зображення душевних переживань героя.

Цілком природно у центрі уваги письменників — представників «нової хвилі» у розвитку радянської воєнної прози — стає «малий факт війни, його конкретний локальний епізод», максимально насичений драматизмом. О. Гончар, - Г. Бакланов, Ю. Бондарев, В. Биков, інші прозаїки, які пізнали війну в окопах, вступають у літературу зі своїм поглядом на зображення грізних років, своїми критеріями художнього образу, героя, подвигу. Головні персонажі їхніх воєнних творів — майже завжди молоді люди, несподівано вирвані війною з мирного життя, і образи ці, звичайно, у чомусь завжди автобіографічні. «Іноді глянеш на цих тих, хто біжить в атаку, — одні хлопчики. Ось чому молоді мої герої...»⁷ — говорить в одному з своїх інтерв'ю Василь Биков.

Слід зазначити, що у творчості письменників як старшого, так і молодшого покоління фронтовиків — наприклад, Костянтина Симонова або Олесь Гончара, — у цей час посилюється увага до розкриття трагічних ситуацій війни. Після осяйних «Прапороносців», у яких уже виявиться трагізм смерті Шури Ясногорської і боїв на плацдармі, постає суворий, трагічний пафос роману «Людина і зброя». І хоч Симонов носив відзнаки старшого командного складу, а Гончар — сержантські, у їхній творчості уже виявилось те, що становитиме суть прози Бикова, Бондарева, Бакланова та інших представників покоління письменників, призваного на війну 18-річними. Тепер була їхня черга розповісти про пережите. Спільність долі зумовила схожість творчих принципів, художніх образів, тем і сюжетів початківців. Василь Биков пише про своє покоління, що воно «дуже молодим пішло на ту, може, останню війну і наша молодість визначила в ній і нашу долю. Ми були солдатами чи лейтенантами, відповідним нашому чиніві виявився і наш досвід — досвід фронтовиків-окопників, суто солдатський досвід, який отримали на війні мільйони. Навряд чи хто з нас розраховував дожити не лише до генеральського чину, але й до генеральського віку, такого роду мрії були для нас не реальні...»⁸.

А скільки років було студбатівцям із «Людини і зброї» О. Гончара? На 5—6 років старші. Їхню військову службу відстрочило навчання, для зустрічі з війною відстрочки не було. Вони на війні з перших її трагічних днів і так же

мало навчені військової справи. Тому, коли говорити про літературні джерела так званої «лейтенантської» прози, то бачимо їх уже в «Людині і зброї» О. Гончара, в окремих сторінках його «Прапорonoсців», у війсьній епопеї К. Симонова. Різниця лише в тому, що сержанти й рядові Гончара і капітани та генерали Симонова оцінювали удачі й невдачі боїв першого року, часто виходячи не з військових рангів, а з найвищого, народного погляду на причини численних смертей, воєнних невдач. «Україна в огні» О. Довженка також підноситься до вищої, народної оцінки невдач початку війни. Повісті ж В. Бикова і Г. Бакланова, романи Ю. Бондарева розкрили суть війни знизу, з погляду героїзму окопних буднів народу.

У своєму зображенні війни «лейтенанти» вчилися, перш за все, у Льва Толстого — вони самі про це говорять у численних статтях, анкетах, інтерв'ю. Визнають і вплив кращих зразків зарубіжної воєнної прози — творів А. Барбюса, Е. Хемінгуея, Е.-М. Ремарка. Але неоціненним був досвід безпосередніх попередників у вітчизняній літературі.

Твори представників «нової хвилі» — не для легкого читання. Дуже багато тут крові, буденно описаних жахів війни, гіркоти бойових невдач, тяжких випробувань та розчарування, зневіри, нескінченного та безкомпромісного вибору. «Та хіба можливо інакше? — запитує Василь Биков. — Хіба найвеличніша з наших перемог не далася нам найбільшою ціною, яку будь-коли в історії сплачував наш народ?..»⁹

Не дивно, що перші книги цих прозаїків були прийняті не одразу і далеко не всіма: «палке захоплення одних і не менш гарячий осуд інших», — ось реакція на них як критики, так і читачів, виражена словами письменника.

Василь Биков «вливається» в цю «нову хвилю» як початкуючий письменник і як читач. До того ж, він виступає і як літературний критик, відстоюючи творчі принципи та художні відкриття «нової воєнної прози». Биков входить у велику радянську прозу про Велику Вітчизняну війну на межі 50—60-х років. Причому він зізнається, що зразком того, як треба писати про воєнні лихоліття, були для нього перші твори Г. Бакланова, зокрема повість «На південь від головного удару». Якщо досі в літературі про минулу війну він бачив, в основному, «героїзм у всіх його очевидних проявах», то тут несподівано відкрив те, що не знаходило спокою в його душі, рвалося назовні — подвиг «неочевидних», душевних, моральних проявів, подвиг буденної праці на

війні, подвиг залишитися справжньою Людиною у найжорстокіших обставинах.

* * *

Найпроникливіший із критиків Василя Бикова Алесь Адамович якось зазначив, що, розглядаючи, вивчаючи Бикова, його начебто відривають від національного літературного процесу, від літератури Білорусії. А це неправильно. Биков — письменник глибоко народний. «Читаючи, хвалячи та критикуючи В. Бикова, — писав А. Адамович, — ми даремно не беремо, не вивчаємо цього письменника укупі з народним ґрунтом, що живить його творчість. Так, Биков надто сучасний. Але це один бік. Він тим же часом (у кращих своїх повістях) дуже народний у своєму погляді на війну. За його повістями — край, народ, який стільки пізнав про війну, що не може не відчувати по-особливому й загрозу майбутньої. Цим і живиться незвичайна трагедійність биковських творів»¹⁰.

Особиста доля Василя Бикова невіддільна від долі білоруського народу, який нищили, переслідували фашистські нелюди, поставили його поза законом, а він вистояв у своїй моральній, духовній правоті. Літературна ж доля народного письменника Білорусії Василя Бикова нерозривно зв'язана з розвитком усієї білоруської радянської літератури, з її пошуками і знахідками, неповторними національними рисами. Увага до трудяшої людини, простота якої йде від її духовної наповненості, а звичайність у відчутті і розумінні своєї гідності, — від усвідомлення того, що вона — трудівник, господар на землі.

Білоруському селянинові, зневажаному і затуркуваному царським чиновництвом, злиднями і безпросвітньою темрявою, який має людську гідність і тверді основи народної моралі, ясний погляд на добро і зло, присвячені поезії основоположників новітньої білоруської літератури Янки Купали і Якуба Коласа.

Але усвідомлення людської гідності, утвердження своєї життєздатності не тільки характеризує купалівського і коласівського героя — воно його й зобов'язує. І білоруська література проникливо досліджує психологію людини, крок за кроком простежує становлення її характеру, утвердження громадянської активної позиції, сталість моральних підвалів. Причому історія героя, візьмімо хоча б учителя Лобановича з трилогії «На розстанях» Якуба Коласа, підводить нас до осягнення його перших серйозних випробувань життєвої позиції. Твір називається «На розста-

нях» — на розпутті, на роздоріжжі. Ми не знаємо, якими шляхами далі піде Лобанович, але твердо віримо в його моральні народні основи світосприймання і знаємо, що він залишиться вірним їм до останнього подиху.

Відомо, що на розвиток білоруської прози воєнного і особливо післявоєнного часу великий вплив справила творчість класика білоруської радянської літератури Кузьми Чорного. Увага до звичайних, часто зовні мало помітних, проявів формування вдачі й життєвої позиції одного чи кількох героїв уже виявилася в одному з перших його творів — у романі «Земля», а потім поглибилася в наступних повістях і романах. Тонке проникнення у психологію життєвих обставин персонажа, точний аналіз причин поведінки своїх героїв, зокрема розкриття причин того, що зовні звичайна і ніби надійна людина в складних, вирішальних моментах, на зламах історії опиняється в таборі своїх ідейних противників, стає зрадником, має місце не тільки в «Третьюму поколінні», а і в інших його творах.

Коли І. Мележ говорив, що всі вони, тобто білоруські письменники повоєнної доби, вийшли з творчості Кузьми Чорного, то в цьому мав цілковиту рацію. Це підтвердила й творчість Василя Бикова.

Уміння розкрити стійкість моральних основ поведінки чесної трудящої людини характерна не тільки для білоруської прози. Візьмімо одну з перших поем, присвячену подіям Великої Вітчизняної війни — поему Аркадія Кулешова «Прапор бригади». Героїзм головного героя протиставляється ваганням і сумнівам інших персонажів, досліджуються коріння і причини цього вагання між патріотизмом і власницьким, егоїстичним прагненням відійти набік, перечекати десь на обочині страшні події, що об'єктивно вело до відступництва і зради. І з цього погляду проза Василя Бикова вписується в той творчий промінь, який кинув на розгляд людини на війні Аркадій Кулешов. Не випадково найпершу повість Бикова «Останній боєць» характеризує сюжетна й ідейна подібність з цією поемою Кулешова, що не раз відзначала й критика.

Перу І. Мележа належить знаменита «Поліська хроніка», в якій розкриваються душа й характер білоруської трудящої людини, її відданість Радянській владі, любов до рідної землі і прагнення до всього доходити самому. Героям Бикова близькі, споріднені герої «Поліської хроніки» — ці люди на болоті, що під подихом грози пішли на докорінну ломку основ свого індивідуального буття. Власне, це передісторія буденного подвигу героїв Бикова на війні.

Громадянська й моральна лінія поведінки героїв Мележа продовжується в героях творів Бикова.

Як романіст І. Мележ починав з великого фундаментального роману про Велику Вітчизняну війну — з «Мінського напрямку». Війна, тяжкі втрати і беззавітний героїзм усього білоруського народу, у тому числі жінок і дітей, важка солдатська й лейтенантська воєнна праця — і тверда віра, що мінський напрямок у війні веде до визволення й перемоги. І хоча цей роман належить до творів післявоєнних років, його герої багато в чому могли бути відправними точками для створення неповторно простих і психологічно глибоких образів Василя Бикова.

Але є певна взаємодія і між творчістю Бикова та його сучасників. Очевидно, що без творчого досвіду Бикова не такими б постали романи Івана Чигринова «Плач перепілки» та «Виправдання крові», роман Івана Шамякіна «Візьму твій біль». Кожен справжній письменник не міг не враховувати цього досвіду, незалежно від того, чи його стиль і манера письма були подібні до биковського, чи зовні абсолютно відрізнялися.

З творчістю Бикова перегукуються такі чесні й суворі, страшні правдою зображуваних подій публіцистичні книги, як «Я з вогненного села...» А. Адамовича, Я. Бриля й В. Колесника, чи «Блокадна книга» А. Адамовича й Д. Граніна. Написані в іншому жанрі, вони близькі до биковського розуміння правди про війну. Тож при розгляді питання про оригінальність і неповторність письма Бикова, його проникнення у світ своїх героїв, з'ясування їхньої поведінки, не слід забувати того, що формувало білоруського радянського письменника, з чого він виходив, в якому літературно-творчому середовищі цей талант зростав і міцнів, утверджувався і як саме це середовище змінювалося під впливом досвіду Бикова в літературі.

Творчість Бикова глибоко національна, і в цьому одна з причин його інтернаціоналізму, його всерадянського і світового визнання.

* * *

Від перших двох воєнних оповідань Василя Бикова, опублікованих 1949 року на сторінках обласної газети, до присвоєння йому звання Героя Соціалістичної Праці минуло 35 років. Величезну роботу здійснив прозаїк у своїй творчій майстерні — роботу над словом, над стилем, над структурою жанру повісті. Наполеглива і самовіддана праця його вражає вірністю тематиці, жанрові, проблемі, ха-

рактерам. Літературна доля Василя Бикова склалася все-таки щасливо, хоча пізнав він у ній і швидко завойовану популярність, і неприйняття його пошуку, і гостру полеміку навколо кожного героя, і перекручування його ідей деякими зарубіжними тлумачами, коли доводилось відкритим листом давати відповідь, скоріше відсіч, і радість, щастя, коли тебе розуміють...

Свою біографію /Василь Володимирович Биков вмістив у три книжкових абзаци. Він завжди розповідає про себе дуже скромно. Такий він у побуті, у спілкуванні,— це, напевно, одна з головних якостей його характеру і, певна річ, вона проявилась у книгах' письменника, герої яких надзвичайно скромні люди, як і засоби творення їх образів. Це давало привід говорити критикам, що Биков скупий на засоби самовираження. Однак справа тут у його природній стриманості, за якою і мудрість, і філософські роздуми, і моральна безкомпромісність, і велика емоційна сила.

Все життя письменника так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано, відбилося у його книгах. Народився 19 червня 1924 року у невеличкому селі Ушацького (тепер Лепельського) району Вітебської області, у звичайній селянській родині. Сьогодні Василь Володимирович Биков приїжджає на Вітебщину не тільки для того, щоб провідати свою батьківську хату, але й у депутатських справах, адже він депутат Верховної Ради БРСР. Дитинство було не легким, як і юнацькі передвоєнні роки.

Закінчивши школу, юний Василь Биков відправився до Вітебська вступати на скульптурне відділення художнього училища. Вступив. Здається, мрія здійснилася. Але через певні матеріальні труднощі змушений був залишити навчання.

За день до початку війни Биков поїхав у Шостку, до дядька, знову мріючи про навчання. Тут його застала війна. За кілька днів сімнадцятирічний юнак був повністю відрізаний від своєї родини, яка залишилася на окупованій території, на півночі Білорусії. Вчитися йому судилося у Саратовському піхотному училищі, куди направили щойно мобілізованих. З осені 1943 року Биков на фронті. Двічі поранений, пізнавши «кров і піт» піхоти та «госпітальні муки», «виходить» він з війни, збагачений великим досвідом.

Перші два його оповідання про війну — «У той день» та «В першій бою» — з'являться вже 1949 року на «Літера-

турній сторінці» «Гродненскай праўды». Починає письменник з «малих» форм — оповідання, рецензії, статті. Кілька років ще «шукає себе» в творчості. Пошук нелегкий: він у всьому — у виборі жанру, теми, часу оповіді. Вже написавши цілу низку оповідань як про війну, так і про мирне, післявоєнне життя міста й села — «Смерть людини» (1951 р.), «Утрата», «Вночі» (1956 р.), «Щастя», «На озері» (1957 р.), «Фруза», «Троє» (1958 р.), «Коли хочеться жити», «В лиху годину» (1959 р.), а також героїко-пригодницьку повість «Останній боєць», він на рубежі 50-х—60-х років видає у бібліотечці журналу «Вожык» збілочку сатиричних мініатюр під назвою «Хід конем».

І все ж увагу критиків Биков привернув відразу як початкуючий військовий прозаїк. Ще не було в його оповіданнях гострих драматичних зіткнень характерів, багатоплановості боротьби героїв, філософської насиченості тем і сюжетів, та й сам автор частіше просто спостерігач життя, але найбільш досвідчені дослідники помітили своєрідний талант. Одним з таких критиків була Юлія Кане. Вона написала свої статті про молодого Бикова, коли той ще не створив жодної із своїх 14 повістей, які увійшли нині у чотиритомне зібрання його творів, а лише кілька оповідань на «газетну» тему та пригодницьку повість-пробу. Однак її висновки можна віднести до Бикова сьогоднішнього. Вона відзначає, що цьому письменнику «близькі гострі драматичні конфлікти»; «він шукає такі ситуації, в яких неминуче має виявитися сутність людського характеру»; він «ставить своїх героїв перед необхідністю самостійного вирішення найважливіших життєвих питань»; «дуже вимогливо ставиться до людини», «але нема в цій безкомпромісній моральній вимогливості ані суворості, ані холодної моралістичності. Вона зігріта та запліднена вірою в людину, в її можливості. Письменник ніколи не говорить своєму герою: «Можеш, тому що повинен». Він говорить: «Повинен, тому що можеш»; «обставини у творах Бикова — виняткові, а герої — звичайні»¹¹. Критик відразу ж поділяє твори Бикова на військові та побутові, зазначаючи про останні, що «ця лінія у творчості письменника якісно набагато слабкіша».

1959 року, заохочуваний письменниками, критиками до висвітлення героїчної тематики, Василь Биков пише повість «Журавлиний крик». Її можна вважати першою його повістю, оскільки «Останній боєць» був пробою сил у більшому за оповідання жанрі, лише прелюдією до всього могутнього ланцюга биковських повістей.

«Журавлиний крик» сподобався читачеві, і передусім молодому, який не пам'ятав війни. Саме ця повість відкрила Бикову шлях до сердець читачів усієї багатомовної всесоюзної аудиторії. Це перша його повість, яку перекладено російською мовою і видано масовим тиражем уже 1961 року у видавництві «Советский писатель» у Москві. Крім повісті, у книгу увійшло і кілька раних оповідань Бикова, що найбільш характеризували його творчий пошук,— «Смерть людини», «Обозник», «Вночі», «На озері», «Фруза» та інші.

«Для митця його власне життя завжди є найперший матеріал для творчості. Це той природний матеріал, який не треба спеціально збирати, який не потребує спеціальних спостережень. Він відкладається непомітно і вірно, щоб потім спливати, нагадати про себе — іноді несподівано для самого письменника...»¹² — так пише відомий радянський літературознавець Є. О. Маймін у своїй книзі про життєвий шлях Льва Толстого. І якщо це — правило, то Василь Биков не був винятком з нього, він і сам не раз згодом палко відстоював думку про те, що для кожного, хто взявся писати про війну, особистий фронтовий досвід, досвід окопний, госпітальний,— необхідний, як повітря, інакше, хай невеликої, але неправдивості, фальшивості — не уникнути.

«Журавлиний крик» письменник створював, звичайно ж, маючи на увазі себе, свій прихід на війну, свої перші почуття, своє змушнення, свої перші враження на війні і свій життєвий досвід, винесений звідти. Василь Биков начебто береється за «розкопки» пам'яті і, оскільки він художник, починає з найперших нашарувань своєї душі, найперших «усвідомлень» цієї великої війни, людей на ній і себе самого, свого місця і обов'язку. Головного героя повісті теж звати Василь — Василь Глечик, і років йому майже стільки ж, скільки було Бикову, коли той опинився на фронті,— 18. Однак биковський життєвий досвід, його знання й почуття, його минуле — не в одному лише образі юного, недосвідченого Василя Глечика. Ось один з бійців взводу на ходу читає книжку, це виявляється біографія Челліні, італійського скульптора епохи Відродження, яку Василь Биков, напевне, студіював, ще коли вчився на скульптурному відділенні Вітебського художнього училища. Цей борець — Фішер — виявляється, кандидат мистецтвознавства, спеціаліст з італійської скульптури епохи Відродження.

Сюжет «Журавлиного крику» простий: група солдат отримала наказ прикрити відхід нашої піхоти біля залізничного переїзду, затримати ворога на добу. Відступити у ліс бійці зможуть тільки завтра, коли стемніє. І ось цю добу, цей «п'ятачок» війни і шість чоловік на ній описує автор. Один з цих шести — він сам у свої 19 років, а інші — ті, хто був тоді поруч. Структура повісті (обмежений простір, час події) відповідає тим завданням, які молодий прозаїк перед собою ставив, — утілити свій особистий, солдатський досвід, показавши війну буднів, а не «свят», почуття людей, що опинилися віч-на-віч зі смертю, ціну виконання найпростішого бойового завдання, народження рішучості йти на подвиг.

У повісті «Журавлиний крик» Биков уперше вирішував ще одне завдання дослідника людських характерів — як у межах невеликої повісті проаналізувати мотиви саме такої поведінки бійців — а вони при наступі ворога одразу ж розділилися на героїв і боягузів, зрадників, — як передати долю кожного з шести солдатів? І він вставляє у побудову повісті розділи-новели, присвячені опису життя бійців до цієї останньої їх доби. Кожен або розповідає, або ж згадує про себе, про свій шлях, що привів його на переїзд, — і ці штрихи створюють більш-менш закінчений образ. (Один з літературознавців назвав це «принципом бінокля»: автор справді неначе у бінокль розглядає своїх героїв...). Останній і головний штрих до людського життя кладе тут смерть, — смерть героя або зрадника.

Як жив, і як помер, і чому — ці питання, починаючи ще з оповідання «Смерть людини», де юний Биков розмірковував лише про те, «як померла людина», — пройдуть червоною ниткою крізь усі його книги, образи, сюжети. Все своє творче життя він підходить до цього ланцюга питань буття і його смислу, все заглиблюючись і заглиблюючись у своє художньо-психологічне дослідження. Через 23 роки після написання «Журавлиного крику» він так захопиться вивченням того містка, який стоїть між двома питаннями «Як жив?» та «Як помер?», що від локальної повісті почне переходити до роману, й роки 40-ві буде «перемежовувати» цілими розділами про роки 20-ті та 30-ті, показуючи боротьбу, зіткнення героїв уже тоді, простежуючи найскладніше зростання людських характерів, їх рух до логічного завершення, що сталося у дні війни («Знак біди»).

У «Журавлиному крику» Биков стає на цей шлях художнього аналізу людських доль, їхнього закономірного підсумку, місця у суспільному житті. Всі тут гинуть,

повідь обривається на тужливому погляді в небо наймолодшого — Василя, котрий теж передбачає свою швидку смерть, але вона вже його не лякає. Биков розкрив складність людських переживань перед небезпекою, показав героїчне у буденному і в такому ж буденному — народження підлості, боягузтва. Письменник відтворив напруженість боротьби за кожний «п'ятачок», за кожний переїзд, яких безліч на нашій землі,— Биков виразив себе, своє бачення минулої війни, а значить, мети, яку поставив, досяг.

«Журавлиним криком» у творчій долі Василя Бикова період спроб та пошуку себе в літературі завершився, почався період ствердження знайденого, становлення манери, розробки концепції. Перший біограф Бикова, дослідник його творчості Василь Буран справедливо зауважує, що багато чого з творчого «кредо» Бикова саме в цій повісті вперше «розкрилося у найбільш повному та цілісному вигляді». «У «Журавлиному крику»,— пише він,— вперше дістає більш повну розробку авторська концепція героїзму, за якою героїчне та буденне виступають у людині не як антиподи, а у складній діалектичній єдності. Героїчне — не обов'язково надбання лише виняткової особистості. Подвиг же визначається та вимірюється не тим, скільки танків підірвав герой (хоча й це дуже важливо і письменник цього аж ніяк не заперечує) або з якою хоробрістю кинувся він у атаку й розкидав ворогів (Фішер — герой повісті, як відомо, убив всього одного фашиста), а тим, в ім'я чого звершується подвиг, яка його гуманістична сутність, скільки душевних сил вкладається у його звершення»¹³.

Саме в цій повісті Василь Биков проявив себе як майстер воєнної прози, зокрема як майстер деталі воєнного побуту (деталі точної, правдивої, що створює ілюзію присутності читача поряд з героєм), майстер символу (самотній журавель та його далекий закличний крик — і настрої, і доля, і образ, і пафос любові до Вітчизни своєї), майстер фабули, що захоплює розвитком подій. Він майстерно зупиняє, затримує свій погляд на моментах, коли здійснюється моральний вибір, освітлюючи їх особливим світлом («...Глечик майже фізично відчув, як зштовхнулися у його душі два непримиренно ворогуючих, неусвідомлених почуття — жадаба врятуватися, поки це було можливо, й тільки що взнана гордовита рішимість вистояти. Василь застогнав від цієї роздвоєності, яка налінула на нього. А на дні траншеї бився, втративши свідомість, командир...»).

Одразу услід за «Журавлиним криком» всесоюзний читач одержав новий твір Бикова — «Третя ракета». Повість

була одразу ж після виходу інсценізована і включена в репертуар театрів країни (вона і нині не сходить зі сцени Київського Молодіжного театру), а через 2 роки — екранізована. За неї письменник був удостоєний Державної премії Білоруської РСР імені Якуба Коласа.

Однак після «Журавлиного крику» Биков написав (у 1960 році) й опублікував ще одну свою «локальну» повість — «Зрада» (у російському перекладі — «Фронтowa сторінка»). Та ж купка солдатів, відрізаних від своїх, на цей раз — артилеристи (знову — свій, пережитий досвід, адже Биков на війні служив не тільки у піхоті, а й в артилерії), той же молоденький, недосвідчений боєць — Тимошкін — з його становленням на війні, той же розподіл на мужніх, чесних бійців та негідників (на цей раз боягузтво, зрадництво, підлість зібрані в одній особі — Блищинському). Але повтору, ідентичності немає. Насамперед, інша ситуація: солдати прориваються до своїх, вони рухаються, весь час у дорозі. Прийом «дороги» як стрижня сюжетної побудови, як шляху вияву й становлення характерів, як загальної скерованості до однієї мети, зрештою, як символу життя, Биков згодом використовує у багатьох повістях («Дожити до світанку», «Піти й не повернутися», «Вовча згряя», «Альпійська балада», «Круглянський міст»).

Композиція «Зради» порівняно з «Журавлиним криком» помітно ускладнена, фабула більш драматизована, тут уже не просто з'ясовується, «хто є хто», а відбувається «моральний двобій». Письменник навмисне залишає кінець відкритим: він наділяє Тимошкіна нерішучістю і той, на відміну од Василя Глечика, дає негіднику можливість втекти. Це теж випробування прийому, який стане для письменника улюбленим (кінцівки таких повістей, як «Пастка», «Вовча згряя», «Піти й не повернутися», викличуть дискусії серед читачів, а також критиків про дальшу долю героїв).

Пряме орієнтування автора на читача, особливо молодого, у сьогоdnішньому мирному житті зумовило великий успіх «Третьої ракети». Тут знову діє невелика група бійців-артилеристів, і знову — нерівний бій. Бій у Бикова завжди нерівний — так краще розгледіти людину. Працюючи у вже випробуваній манері, Биков у повісті поглиблює конфлікти, ускладнює характери, їх зіткнення, авторська інтонація стає ліричною і публіцистичною водночас.

Молодий боєць Лозняк, а також інші п'ятеро бійців гарматної обслуги проходять випробування на переборення страху, неймовірних фізичних страждань, особистих почув-

тів в ім'я виконання обов'язку перед іншими людьми. Тут вперше у повістях Бикова змальовано прекрасний жіночий образ — санінструктора Люсі, який поповнив почату ще в оповіданнях («Фруза», мати з «Незаживаючої рани» та ін.) галерею образів самовідданих, щирих і вірних жінок. Майже в кожній наступній повісті Бикова він обов'язково буде присутній, особливо зворушливо письменник розповідатиме про жінку-матір на війні («Сотников», «Вовча згряя», «Знак біди»).

Слід зазначити, що вже в своїх перших повістях Биков, попри всю подібність загальної концепції показу війни, відрізняється від інших прозаїків «нової хвили» головною проблематикою, конфліктом. У центрі биковських книг одразу ж постала проблематика моральна. «Просто я вже так пристосувався — вирішувати свої проблеми на життєвому матеріалі війни», — зізнається письменник.

Биков все далі й далі відходить від «лейтенантської прози», заглиблюючись у тему морального випробування. І хоч «Третя ракета» принесла письменнику славу, він не зупинився у своїх творчих пошуках. Вже через два роки після цієї повісті з'явилася «Альпійська балада».

Простежуючи всю низку биковських повістей, написаних одна за одною, не можна не помічати, як органічно «виростає» кожен наступний твір з якогось образу, епізоду, випадку, описаного у попередньому. І це природно, адже у душі письменника живе цілісний, остаточно сформований його минулим світ образів і пристрастей, уявлень і переконань. За книгами Бикова можна створювати карту «його землі», простежувати життя людей, що її заселяють, розмірковувати про «спресованість» «його часу», «його простору».

«Альпійська балада», у центрі оповіді якої — самовіддане й зворушливе кохання, що спалахнуло у тяжкий час смертельної боротьби з фашистами, «виросла» з «Третьої ракети», де автор про ніжні почуття говорив неначе мимохідь. В «Альпійській баладі» кохання стає основою роздумів письменника про життя людей на війні.

Тут діє той же молодий солдат-білорус — Іван Терешка, а також дівчина-італійка Джулія. Вони тікають у гори з концентраційного табору, розташованого десь в австрійських Альпах. Героїв переслідують і наздоганяють фашисти, Іван гине, а Джулія випадково врятовується (у першому варіанті повісті гинуть обое) — ось і весь сюжет першої і останньої биковської «балади». Останньої тому, що

цю форму він вже не повторюватиме повністю, а лише частково використовуватиме у відступах, спогадах героїв.

«Альпійська балада» витримала багато перевидань, вона перекладена багатьма мовами. За мотивами цього твору, написаного 1963 року, створено художній фільм (1966 р.) і поставлено балет у Білоруському театрі опери та балету (1967 р.). Повість поєднує, здавалося б, непоміряване — лірику, романтику життя і його суворий реалізм. Глибокий реалізм та висока романтика, розкриття ліричного складу душі у їх діалектичній єдності загалом притаманні білоруській літературі.

Ще в ранніх оповіданнях Бикова, особливо в моменти найвищого драматичного напруження, звучать баладні інтонації, романтичність в описах природи, подвигу (взяти хоча б «Смерть людини» або оповідання «Слід на землі», або цілком зрілий твір «Естафета»). А в «Альпійській баладі» лірична струна задає тон усьому творові, що звучить, як «натхненна поема», «як симфонія на честь великого чуда...». І якщо вся творчість Бикова — гімн мужності і стійкості людини, то «Альпійська балада» — гімн кохання людини. Це кохання Биков випробовує, як він випробовує у своїх творах усі людські якості, у створюваних війною суворих обставинах. І воно перемагає.

Але з квітухих альпійських луків, засіяних червоними маками, Биков знову «повертається в окопи». Він знову заглиблюється у фронтовий побут. Протягом 1964—1967 рр. письменник створює повісті «Пастка», «Атака з ходу» (у білоруському варіанті — «Проклята висота»). Метою Бикова при цьому було — глибше зазирнути в душу солдата, який опинився у безвихідній ситуації і позбавлений будь-якої можливості боротися з ворогом («Пастка»).

Сила обставин, що тиснуть на людину, на її характер і переконання, так захоплює письменника, що він починає відкрито ставити художньо-психологічні «експерименти» на перевірку моральної стійкості героя. Тепер письменник не просто змальовує людину у тяжких обставинах війни, — цього йому вже видається замало для такої перевірки, — він розглядає людину у пеклі життя. Це пекло фашистського полону («Пастка»), пекло бою на передовій («Атака з ходу», «Його батальйон»).

Пізніше Биков продовжить цю лінію, показавши пекло життя у німецькій окупації («Знак біди», «Обеліск»), партизанського відступу («Вовча зграя», «Піти й не повернутися»), невдалого рейду у німецький тил («Дожити до світанку») і т. ін. В таких умовах боєць, що йде на подвиг, —

вже герой, хай навіть смерть не дала звершити його (як у повісті «Дожити до світанку», де лейтенант Івановський йшов підірвати склад німецьких боеприпасів, а, вмираючи, зміг підірвати лише одного німця з возом соломи). Всякий вияв моральної стійкості, людяності на війні — вже подвиг (як вчинок Алеся Мороза з «Обеліску», котрий не вбив жодного німця, але добровільно пішов на страту разом зі своїми учнями).

«Пастку» критики вважають «найконструктивнішою» з усіх биковських повістей. Тут письменник «змодельював» ситуацію, жахливішу від якої навіть важко собі уявити.

Лейтенант Климченко першим увірвався у ворожий окоп, але атака їхньої роти захлинулася, а він, поранений, втративши свідомість, опиняється у німецькому полоні. Фашисти зачитують у мікрофон список його взводу, який дістали з польової сумки, і видають лейтенанта за зрадника. Він, зачинений у залізній клітці, це чує, але нічого вдіяти не може. Заплямувавши лейтенанта, його виштовхують до окопів радянських солдатів: хай, мовляв, його тепер свої або вб'ють відразу як зрадника, або ж віддадуть під трибунал. І лейтенант іде до своїх під ненависними поглядами фашистів і презирливими — товаришів, чекаючи кулі з обох окопів.

Ця невелика за розміром повість дуже динамічна, події змінюються швидко й несподівано. Майстерністю показу драматизму буття Биков уже оволодів у повній мірі. Що ж утверджував письменник цим твором? Мужність і стійкість людини, а також високу віру в її моральну велич. Адже лейтенантові свої повірили.

Деякі критики закидали авторові, що така розв'язка — відступ від життєвої правди. Та Биков не сліпо копіює наше життя, він ілюструє його найгуманніші закони.

Психологічна, моральна ускладненість образів, рішень характеризує і повість «Атака з ходу» («Проклята висота»). Рота автоматників безуспішно штурмує безіменну, прокляту висоту — захопивши її, не може втримати, робить нову відчайдушну спробу, майже зовсім безтямну атаку, з якої вже не повернеться ніхто. Драма, що розігралася, складна як психологічно, так і морально, — тут і п'ялон, і відповідальність ротного за життя кожного солдата, і неможливість виконання наказу, і катастрофічність прийнятого рішення, зробленого вибору у ситуації, коли вибору немає.

Биков твердо ступив на шлях розкриття моральної і психологічної ускладненості правди війни, яку він пізнав

сповна. Тільки цей шлях міг привести його до вищого рубежу творчості — партизанського циклу повістей, відзначених Державними преміями СРСР та БРСР.

Цикл складають «Круглянський міст» (1968 р.), «Сотников» (1970 р.), «Обеліск» (1971 р.), «Дожити до світанку» (1972 р.), «Вовча зграя» (1974 р.), а також «Піти й не повернутися» (1978 р.).

Перша партизанська повість Василя Бикова — «Круглянський міст» (її написано за два роки до «Сотникова») стала містком до нового етапу творчості письменника. З її появою в пресі зав'язалася гостра полеміка. У центрі було начебто нескладне питання: «Так що ж сталося біля Круглянського мосту?» (саме так і називалася рецензія І. Мотяшова в «Литературной газеті», яка задала тон дискусії).

Маленька група партизанів отримала завдання спалити дерев'яний міст через річку біля Круглян, але при першій спробі зробити це не вдалося, загинув командир. Командування групою приймає Бритвін, в якого свій план виконання завдання. Він і реалізує його: до мосту, що охоронявся поліцейськими, посилають хлопчика (його батько був німецьким старостою, а хлопець мріяв стати партизаном), який у бідоні з-під молока повіз вибухівку. Міст підірвано, але й хлопець загинув.

Мети досягнуто, та якими засобами? Зовсім юний Стьопка Товкач, що був у групі і зрозумів усю аморальність цього плану, починає самосуд над його автором: «...Ти не командир! Ти — шахрай!» Трапилось так, що він стріляє у цього «командира-самозванця», за що й потрапляє до ями штрафників. Сидячи тут, чекаючи комісара, який приїде й розбереться в усьому, Стьопка згадує весь епізод від початку й до кінця — як підбивали довірливого Митю поїхати на міст, як обманювали його, пообіцявши, що після цього візьмуть у партизани, як потім відсиджувалися в куцах, поверталися задоволені. «Поліцейський синок», — кажуть Стьопці про Митю, — мовляв, нема за ким жалкувати. Тоді Стьопка, украй обурений, цілком справедливо відповідає: «Виходить тоді, це поліцаїв син міст підірвав. А не ми...». Для Бритвіна та його спільника Данила Шпака життя дитини не мало ніякої ціни лише тому, що батько її прислужував німцям. Здається очевидним те, що Бритвін заслуговує найсуворішого осуду, між тим критик виправдовує його, адже завдання все-таки виконано, німці зазнали втрат. Ось і розпалились пристрасті у критичних дискусіях.

Починаючи з «Круглянського мосту», в прозі Бикова все гучніше звучить найпроникливіша тема — діти на війні. Як проникливо малює він портрет Миті, знаючи вже (адже Биков, розпочавши повість, завжди знає, що буде у її кінці — він не раз у цьому зізнавався), що той скоро загине: «Маленька квола фігурка у обвислому ношеному піджаку стояла біля вогнища...». Бритвін його вже «приготував» за своїм планом до смерті, а він: «ніяково переступив босими ногами. — Тут ось... Поїсти вам». Ті, що послали дітей воювати (Митя підриває міст, Стюпка — його «прикриває»), самі відсиджуються у куцах — чи є їм виправдання?

У «Сотникові», написаному слідом за «Круглянським мостом» — не менш зворушливі образи дівчинки Соні, котру фашисти повісили разом із Сотниковим, старостою і Демчихою, дітей Демчихи, які залишилися сиротами після загибелі матері. Тут же Биков уперше вирішує болісне для нього і його героїв питання: якщо безрезультатні всі зусилля, якщо у людини немає ніякої можливості боротися з обставинами, якщо життя можна зберегти лише ціною зради — в ім'я чого така непохитна мужність, таке почуття власної гідності? І вирішує він це питання знов-таки за допомогою дитячого образу. Хлопчик у будьонівці, з очима, повними сліз, — він бачить страту і все розуміє. Дитина, її життя — найвища міра гуманності для Бикова, — в ім'я неї йдуть на смерть герої. Але вперше цією мірою людського вчинку став Митя. Бритвін та Шпак не пішли на смерть в ім'я Митіного життя, а знищили його, щоб застрахувати своє. Свій гнів з приводу того, що сталося біля Круглянського мосту, Биков вклав у молоденького, фізично слабого, невдачу у всьому Стюпку Товкача. Можливо, цей образ і не виніс усієї ваги биковського гніву, можливо, і постріл, і його звинувачення Бритвіну, — якоюсь мірою перебільшення, але в цьому — увесь Биков-письменник, що не приймає ніяких виправдань нелюдяності.

Найбільш широко тему — діти на війні, тему відповідальності перед дітьми, як відповідальності перед самим майбутнім, Биков розробив в «Обеліску», де шкільний вчитель Алесь Мороз добровільно поділяє долю своїх учнів, йде на страту. А у «Вовчій зграї», написаній через два роки після «Обеліска», найвищим подвигом усього життя партизана Левчука стане врятування життя щойно народженої дитини — врятування, яке коштувало йому неймовірних людських зусиль, неймовірних випробувань долі. Однак тут погляд письменника спрямо-

ваний інакше — до відповідальності того «майбутнього», в ім'я якого стільки було вистраждано, того «майбутнього», яке сьогодні стало «нинішнім».

Соціально-психологічна проблема моральної стійкості особистості, як і її зворотний бік — моральне падіння, що перевіряються моментом суворого випробування, стала постійною у творчості Бикова. Але найширше вона розроблена у «Сотникові» — одній з найхарактерніших і найвиразніших повістей прозаїка. Після виходу повісті Биков зізнався: «Передусім і головним чином мене цікавили два моральних моменти, які спрощено можна охарактеризувати так: що таке людина перед нищівною силою нелюдських обставин? На що вона здатна, коли можливості відстояти своє життя вичерпані нею до кінця і відвернути смерть неможливо?»¹⁴.

Художньо-психологічне розв'язання цих проблем, яке знайшов Биков у «Сотникові», вражає своєю майстерністю, окрилює оптимізмом, вірою в непереможну силу людського духу. Людина вистоїть, — стверджує своїм твором письменник, — вистоїть за будь-яких обставин. При цьому вона здатна на подвиг найвищої мужності, подвиг самопожертви, а значить, людина переможе будь-які обставини, — вона може загинути, але залишиться назавжди непереможною.

Ця повість принесла Бикову не просто популярність — справжню славу. Її одразу ж після виходу перекладають на багато національних мов Радянського Союзу, а також на десятки мов світу, екранізують, інсценізують, досліджують, оцінивши згодом як новий, найвищий рубіж на творчому шляху письменника. «Сотников» постійно перевидається масовими тиражами, але читацький попит на книгу не зменшується. Тільки протягом 1972—1974 років, майже одразу після її виходу з'явилося більше десяти зарубіжних перевидань повісті під найрізноманітнішими назвами, з різними акцентами у змісті: «П'ята шибениця» (шибениця, яку німці приготували для Рибак, так і залишилася пустою, оскільки партизан Рибак «купив» собі життя ціною зради) — у Празі, Бухаресті; «Петля» (як загальний символ випробування на мужність) — у Берліні; «Кінець дороги» (підсумок життя кожного з головних героїв) — у Будапешті; «Останні три дні» (дні головного вибору) — в Мілані і т. п.¹⁵.

І, природно, не обійшлося без спроб подивитися на загибель Сотникова, на його подвиг з точки зору не духовного, а практичного змісту, з точки зору матеріального збитку, якого зазнав ворог. Такі спроби абсолютно безплідні щодо

творчих принципів Бикова. Адже він навмисне позбавляє подвиг великого матеріального результату, переносячи акцент на результат духовний, моральний.

Західнонімецька газета «Вельт дес бухес» опублікувала рецензію Шарлотти Шмітц на повість «Сотников», яка вийшла у видавництві «Лухтерханд» під назвою «Петля». Самого Сотникова вона називає «моралістом з... безмістовною жертвовною смертю»; не тільки Рибак, а й Сотников — «обидва вони терплять фіаско, вони нічого не змінюють у плині подій...». Василь Биков на сторінках «Літературної газети» роз'яснює у зв'язку з цим очевидне: «У «Сотникові», як і в інших повістях, у мене одне завдання — дослідити подвиг, його витoki. Може бути, дехто з упереджених читачів бачить відтінок жертвовності у моїх героїв. Але я стверджую всім складом і змістом повісті — це не жертвовність, це боротьба на останній межі сил... Сотников... вмирає незломленим, у той час як Рибак, з причини моральної нестійкості намагається врятувати себе будь-якими засобами, чого б це не коштувало, навіть ціною зради»¹⁶. Суть творчої концепції (концепції героїчного) Бикова, якій він залишився вірним протягом усіх років своєї письменницької праці, полягає у тих кількох словах, що пояснюють образ Сотникова: «...Я не знаю, які саме критерії подвигу у Ш. Шмітц, але для мене Сотников — герой. Так, він не розгромив ворога, але він залишався людиною у найнелюдянішій ситуації. Як подвиг виглядає його стійкість і в очах тих кількох десятків людей, котрі були свідками його останніх хвилин і на чіїх очах шукав свій шлях до врятування життя Рибак. Навряд чи в них могло з'явитися якесь виправдання цього шляху, як не з'явилось воно навіть у того, хто його обрав, — у самого Рибак...»¹⁷.

У трьох повістях, які було написано на початку 70-х років («Сотников», «Обеліск», «Дожити до світанку»), Василь Биков начебто навмисне, наперекір усім і собі самому, робить ситуацію все суворішою — позбавляє героя здоров'я, запасу сил, зменшує кількість найменших заслуг у минулому і таким підводить його до головного випробування.

Увагу письменник концентрує на силі духу. Те, що повинно було б належати героєві позитивному, — фізична сила, зовнішня принадність, спритність, успіх і навіть колишні заслуги — у Бикова не є ознаками вирішальними. Все з'ясовує моральне випробування.

Спритний, умілий Рибак став зрадником, а хворобливий, непристосований до життя Сотников своєю героїчною

смертю відстояв і в очах хлопчика в будьонівці, і в очах усіх селян, зігнаних на страту партизанів, і навіть в очах поліцаїв, фашистів — честь радянського воїна, честь людини, яка може боротися за свої переконання. Залишитися в очах хоча б одного німецького обозника завжди ворогом фашистів — ось те останнє, що зміг вирвати у своєї долі перед смертю тяжко поранений, змерзлий і вже безсилий щось вдіяти в німецькому тилу лейтенант Івановський. Смерть Сотникова, його мужність увібрали в себе широко розкриті, повні сліз очі хлопчика в будьонівці. Тієї ж боротьби на останній межі сил, яка відбувалася в душі лейтенанта Івановського, не бачив ніхто.

Герой Бикова завжди в полоні невдач і боротьби з обставинами. Проза письменника до краю наповнена людським стражданням. Власне, увесь ряд його воєнних повістей — це хронологія важкої самовідданої боротьби, сповненої людських страждань на війні (лише з невеликими відступами світлих спогадів або з кількома хвилинами дивного щастя та забуття, як, наприклад, у Зосі Нарейко з повісті «Піти й не повернутися», або в героїв «Альпійської балади»). Та страждання у Бикова не песимістичне: люди знають, в ім'я чого їм треба все витримати, все здолати. Твори Бикова — це не легкі й спритні перемоги над нерозумним ворогом, а завжди жорстокий, смертельний двобій двох філософій, двох світоглядів, двох протилежних понять про життя й смерть, — двобій, що виявляє незламність, непереможність радянської людини.

Немало було написано про жорстокий конструктивізм биковської прози, де навіть дрібні події, розвиток сюжету — все суворо зумовлене й оформлене ідеєю, яка задана заздалегідь. Іноді це відзначалося як недолік, іноді — як позитивна якість його прози. Здається, в цьому плані Василь Биков не заслуговує докору, оскільки в його творчості існує не те панування ідеї, коли у відповідності з нею створюється дійсність, а те, що народжене потребою автора відобразити повну правду, створити максимально точну картину описуваного життя, осягти всю глибину витоків масового, небаченого досі героїзму радянських людей на війні.

Биков розповідає про невдалі операції й походи, нездійсненні надії, обирає рядові, буденні воєнні епізоди, звичайні начебто ситуації. Він прагне уславити не героїзм пориву, а героїзм буднів, не героїзм «зовнішній», результативний, а героїзм внутрішній, моральний, без видимого зовнішнього набутку.

Максимально загострена відповідальність перед людьми за будь-який вчинок — обов'язкова, головна риса всіх позитивних героїв письменника. Він наполегливо це підкреслює (згадаймо хоча б капітана Волошина з повісті «Його батальйон»). У головний момент випробування вони йдуть на смерть мужньо, ясно усвідомлюючи мету. Ця нічим не затемнена ясність «світить» і над образом Сотникова, і над незрозумілим для Ксьондзова вчинком Алєся Мороза, і над героїчним кінцем нескореної Степаниди.

Таким чином, у героїв Бикова лише один шлях. Він обраний уже давно, і саме на ньому героя застала війна. І якщо прийнято стверджувати, що Биков завжди малює ситуації вибору, то це стосується лише самих ситуацій, а не героїв, які просто й непохитно йдуть своїм життєвим шляхом.

Чи обирають під час війни свій «чорний» шлях у Бикова зрадники? Якщо добре розібратися, то ні, і Биков це детально довів у «Знаку біди», простеживши майже весь життєвий шлях трьох виселківських поліцаїв. Просто їхні вчинки так же твердо диктувалися іншими законами й правилами: будь-якою ціною вижити, а решта все — дрібниці. Коли в людини не розвинуте почуття обов'язку перед іншими, перед своєю совістю, перед минулим і майбутнім, — яка вже тут свобода вибору? Вибір, де безпечніше, де тепліше, де спокійніше й надійніше. По суті ж вибір у биковських героїв виступає перед ними як моральне випробування — одне з багатьох, що чекають людину на всьому її життєвому шляху, але в даному разі воно посилюється суворими обставинами воєнного часу.

У всіх своїх повістях Биков розкриває гуманізм радянської людини. Алєсь Мороз у «Обеліску» знає, що йде на смерть, але загинути для нього легше, ніж обманути довір'я батьків, у яких ще жевріє якась надія на врятування хлопчаків. І не тільки це: він хоче — хай ціною власного життя — вибити у ворогів демагогічний аргумент, він не має сумніву, що поліцаї не пощадять ні його, ні школярів. Але Мороз не боїться померти за те, чого навчав, він готовий померти разом з учнями, щоб ствердити істинність і нездоланність тих людських відносин, того радянського способу життя, тих моральних цінностей, які прагнуть знищити фашисти.

Лєвчук у «Вовчій зграї» ціною нелюдських зусиль врятовує і виносить з бою новонароджене немовля.

У повісті «Піти й не повернутися» Зоська — проста й довірлива дівчина з глухого села — виявляється морально

вищою за такого собі Антона Голубіна, що вважав себе інтелігентом.

У останній повісті — «Знак біди» — Биков знову досліджує питання: що таке людяність, що робить її незнищеною? Як співвідносяться в її живих проявах духовний досвід індивідуума, його особиста воля і моральні закони соціального середовища, мораль класу і загальнолюдське уявлення про добро і зло? Щоб відповісти на ці питання, цього разу письменникові довелося пильно вдивлятися в те життя, яке точилося навколо нього і десять, і двадцять років до війни, розкрити, хто витримав у зламні часи перевірку на людяність, а хто відійшов від неї. В центрі повісті Петрок і Степанида — від їхньої наймитської юності до смертного часу, коли загинуть на своєму хуторі, але не зігнуться перед фашистами.

Петрок — сумирний, тихий, незлостивий. Але коли вже і в його душі спалахнув дух непокори, вистиг гнів, то, отже, «новий порядок», який намагалися насадити гітлерівці на нашій землі, несумісний з самою людською суттю, є замахом на саме право людини зватися людиною. Степанида рішучіша, непримиренна. Але і в цій сильній духом жінці, і в слабкішому Петроку влада інстинкту самозбереження відступає перед внутрішньою силою найвищого реєстру — перед духовною силою почуття людської гідності. Долями Степаниди і Петрока письменник стверджує, що в людини, як би на неї не тиснули обставини, завжди залишається можливість останнього вибору — віддати перевагу смерті перед безчестям, підлістю, зрадою. Петрок і Степанида — логічний розвиток таких образів, як Івановський, Сотников, Левчук, Мороз.

Алесь Адамович писав, що «стресова ситуація, гранично кризова: коли людині в собі самій (і ніде більше) доводиться шукати й знаходити сили протистояти найжорстокішим обставинам, — в основі всіх повістей В. Бикова».

Тема Великої Вітчизняної війни, її буденного героїзму для Бикова — тема сучасна. За будь-яких обставин міряти ціну життя найвищим мірилом людської совісті, попереджувати прикладами з минулого своїх сучасників, робити своїх героїв носіями сьогоденної духовності — таке завдання ставить перед собою Биков. І незнаний, позначений хіба що на військових «трьохверстках» хутір Яхимівщина на Поліссі, і життя звичайнісіньких, зовні нічим не примітних Петрока і Степаниди, «нанесені на карту» рукою справжнього митця, стають баченими звідусіль. Тому й не загубилася на ній биковська Яхимівщина, де проходило нелегке

життя Петрока й Степаниди, де народилися їхні діти, що пішли боротися з ворогом. «Письменникові було потрібно, щоб це «попередження з минулого» відгукнулося гострою тривоною за майбутнє. Те майбутнє, в якому, якщо народи не загнздуають ядерних маніяків, «знаком біди», безкрайнім попелищем може стати вся наша Земля — давня і прекрасна колиска людства»¹⁸ — до таких висновків приходить М. Потапов у статті про останню повість Бикова, яка дістала високу оцінку газети «Правда».

Такий Биков сьогодні, письменник, що, розширюючи часові й просторові межі своєї оповіді, незмінно стоїть на сторожі духовних цінностей радянської людини. «Література,— сказав якомсь письменник,— повинна, не перестаючи, бити у свої дзвони, настійно пробуджуючи в людях потребу до високої духовності, без якої найвищий прогрес матеріальної культури буде не в радість». Цю думку В. Биков недавно розвинув, додавши, що наука ХХ сторіччя вже довела здатність знищити все людство, а врятувати ж його може лише людяність, висока духовність. І він, не перестаючи, б'є у свої дзвони, настійно пробуджуючи в нас людяність, високу духовність. Відлуння цього дзвону сьогодні чути в усьому світі.

* * *

Нещодавно Василю Бикову виповнилося 60 років. Його самовіддана праця високо оцінена Комуністичною партією і Радянським урядом.

З шістдесятиріччям прозаїка збіглось двадцятиріччя перекладів його творів українською мовою.

Першим тлумачем повістей Василя Бикова українською мовою був Микита Шумило: 1964 року Державне видавництво художньої літератури в Києві видало в його перекладі книжку «Третя ракета». Сюди увійшли дві повісті письменника — «Третя ракета» і «Фронтowa сторінка». «Я дуже вдячний Вам за Вашу турботу, Вашу добру про мене пам'ять і Вашу увагу,— писав після цього Василь Биков у листі до Микити Шумила.— Це дуже добре, що Ви й Ваші товариші сповнені ентузіазму і прагнуть щось робити для дружби, взаємозв'язків, контакту культур та літератур...»

Згодом українські переклади творів Бикова здійснювали Галина Вігурська (повість «Альпійська балада» — 1965), Микола Цівина («Обеліск», «Дожити до світанку», «Сотников» — 1975—1978 рр.), Олесь Жолдак («Вовча зграя» — 1975 р.), Микола Шудря (оповідання «Своя-

ки» — 1979 р.) і знов Микола Цівина («Піти й не повернутися» — 1983 р.).

Українському читачеві Василя Бикова поталанило на перекладачів, які сумлінно, з великою повагою до автора, з глибоким розумінням його творчих принципів поставилися до розв'язання своїх завдань. «Герої Бикова озвалися українською вільно, з природною вимовою, перекладач зумів... зберегти кольори, запахи і звуки мовної палітри письменника»¹⁹, — писав Олександр Гижя у своєму відгуку на вихід «Обеліска» українською мовою.

Українською мовою перекладено вісім з шістнадцяти повістей Бикова (для порівняння: російською — п'ятнадцять). Ще чекають на своїх перекладачів «Його батальйон», «Круглянський міст», «Пастка», «Атака з ходу», «Знак біди».

В цілому українські видання повістей видатного білоруського письменника — то добра збірка його творів (шість окремих видань, здійснених у Києві). Сам Биков схвально відгукнувся про ілюстрації Володимира Савадова, вміщені в останньому українському його одностомнику, що вийшов наприкінці 1983 року під назвою — «Піти й не повернутися».

Биков має всі згадані видання своїх книг, листується з українськими перекладачами, і не лише як письменник, а й професіональний художник у минулому, автор друкованих гравюр, високо оцінює художнє оформлення цих книг.

Українська критика активно відгукувалась на вихід тої чи іншої книги письменника: на сторінках української преси з'являлися рецензії, огляди, інформаційні замітки.

Спробу широкого аналітичного розбору творів Василя Бикова зробила на Україні 1980 року Наталя Костенко, видавши методичну брошуру «Василь Биков» у серії «Видатні майстри літератури народів СРСР» (К.: т-во «Знання» УРСР).

За останні кілька років Київський молодіжний театр здійснив одразу дві постановки за повістями шанованого білоруса. На українській сцені почали своє життя биковська «Третя ракета» та інсценізована повість «Піти й не повернутися» (в українському перекладі Володимира П'янова).

Українське звучання творів відомого білоруського прозаїка все поширюється. Радісно і приємно, що Сотников і Алесь Мороз, Івановський та Іван Терешка, Левчук і Лозняк живуть і на Україні і крокують у нашій національній культурі пліч-о-пліч з прапороносцями Олесь Гончара.

Братерство народів відлунюється у братерстві художніх образів.

Твори народного письменника Білорусії Василя Бикова у нашій багатонаціональній радянській літературі зайняли почесне місце, продовжили оптимістичну пісню світового мистецтва на честь величності Людини, Добра і Справедливості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- ¹ Быкаў В. У. Праўда забітага пакалення: Гутарка з пісьменнікам В. У. Быкавым. Запісаў В. Хадасоўскі.— Голас Радзімы, 1983, 17 сакавіка.
- ² Бондарев Ю. Мера всех вещей.— Лит. газ., 1984, 20 июня.
- ³ Быков В. Правда войны.— Новый мир, 1975, № 4, с. 246.
- ⁴ Быков В. Помнить!— Лит. газ., 1984, 11 июля.
- ⁵ Быков В. Живые — памяти павших.— Дружба народов, 1962, № 12, с. 260.
- ⁶ Быков В. Правда войны.— Новый мир, 1975, № 4, с. 246.
- ⁷ Быкаў В. Ад імя майго пакалення: Гутарка з пісьменнікам В. У. Быкавым. / Запісала Н. Кузняцова.— Голас Радзімы, 1980, 17 красавіка.
- ⁸ Быков В. Верность памяти.— Лит. Россия, 1973, 14 сент.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Адамович А. Горизонты белорусской прозы. М., 1974, с. 31.
- ¹¹ Канэ Ю. Чалавек і подзвіг. (Аб творчасці В. Быкава).— Чырвоная змена, 1958, 19 кастрычніка; Канэ Ю. Слава чалавеку.— Дружба народов, 1959, № 9, с. 243.
- ¹² Маймин Е. А. Лев Толстой. М., 1984, с. 109—110.
- ¹³ Буран В. А. Творчество Василя Быкова: Становление художественной индивидуальности писателя. Минск, 1968, с. 9.
- ¹⁴ Быков В. Как создавалась повесть «Сотников».— Лит. обозрение, 1973, № 7, с. 101.
- ¹⁵ Далягляды: Літаратурны зборнік. Мінск, 1975.
- ¹⁶ Быков В. Подвиг солдата и досужие вымыслы: Ответ рецензенту «Вельт дес бухес».— Лит. газ., 1973, 14 февр.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Потапов Н. Непокоренные: О новой повести Василя Быкова.— Правда, 1983, 26 окт.
- ¹⁹ Гижа О. Солдаты батьківщини.— Друг читача, 1975, 11 груд.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981. 262 с.
2. Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981. 140 с.
3. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983. 77 с.
4. Утверджувати правду життя, високі ідеали соціалізму: Промова К. У. Черненка на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 року.— Рад. Україна, 1984. 26 верес.

5. Адамович А. Горизонты белорусской прозы. М., 1974. 320 с.
6. Дедков И. Василь Быков. Очерк творчества. М., 1980. 288 с.
7. Зубанич Ф. Випробування майбутнім.— У кн.: Діалоги серед літа. Літературні бесіди, с. 219—235. К., 1982. 262 с.
8. Лазарев Л. Василь Быков: Очерк творчества. М., 1979. 208 с.

ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ» УКРАИНСКОЙ ССР

Серия VI «Литература и искусство», № 3

Олег Кондратьевич Бабышкин

Галина Ивановна Назаренко

ВЫСТОЯТЬ И ПОБЕДИТЬ

Проблема нравственного испытания в творчестве Василя Быкова

(На украинском языке)

КИЕВ

Зав. редакцією Г. Ю. Приходько. Редактор А. В. Жижорська. Мол. редактор О. В. Масленко. Худож. редактор О. Д. Васильєва. Техн. редактор Я. О. Гулько. Коректор В. М. Білошицька.

Здано до набору 04.02.85. Підписано до друку 12.03.85. БФ 19 227. Формат 84×108^{1/32}. Папір газетний. Гарнітура літературна. Високий друк. 1,68 ум. друк. арк. 1,12 ум. фарбовідб. 1,8 обл.-вид. арк. Тираж 17 518 пр. Зам. № 132. Ціна 10 к.

Товариство «Знання» Української РСР,
252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3.

Друкарня ордена Леніна комбінату друку видавництва «Радянська Україна»,
252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.

10 к.

74032

КИЇВ 1985